

Op 21 september 1944 stortte een Stirling transportvliegtuig brandend in de Maas bij Batenburg. Drie van de negen bemanningsleden overleefden het dankzij een moedige reddingsactie van een man die toevallig met zijn circus in Batenburg stond: Hartog de Gelder. Wie was deze man.

VOOR EEN PAAR SCHOENEN EN EEN PARACHUTE

Janus Kolen, met dank aan Hartog de Gelder jr.¹

BATENBURG, SEPTEMBER 1944

Begin september 1944 rukten de geallieerde troepen razendsnel op door Zuid-Nederland. Veel Duitse soldaten sloegen op de vlucht en kwamen in grote haast met de pont in Batenburg aan. In de Grootestraat probeerden ze fietsen te vorderen om zo snel mogelijk door te trekken. Met de kolven van hun geweren bonkten ze tegen de deuren maar ze boekten weinig succes. De Batenburgers hadden het aan zien komen en alle fietsen verstopt achterin de tuinen tussen de heggen en de bonenstaken. De soldaten trokken noodgedwongen te voet verder. Deze paniek ging de geschiedenis in als Dolle Dinsdag. Batenburg was frontgebied geworden.

Toen de Duitsers waren weggetrokken liep het stadje vol met evacués. Ze kwamen met honderden, voornamelijk uit de omgeving van Groesbeek. In die tijd telde Batenburg exact honderd huizen dus het viel niet mee om ze allemaal onder dak te brengen. Door de ruimhartige houding van de bevolking lukte dat toch.² Tot overmaat van ramp brak in deze periode in Batenburg de ziekte difterie uit, waardoor een tiental kinderen werd getroffen. Dit zorgde voor paniek en verdriet onder de bevolking. De penicilline die een paar weken later door een Canadese legerarts zou worden meegebracht kwam voor vier kinderen te laat. Ze stierven in de eerste weken van september. Kort daarna kwamen de geallieerden aan in Wijchen, Overasselt en Nederasselt. De eerste verkenners werden gevolgd door colonnes militaire voertuigen met Amerikaanse, Engelse, Franse en Canadese soldaten. Die maakten kwartier bij alle boeren in de omgeving. Kamers en schuren werden gevorderd om de soldaten en officieren onder te brengen.

DE CRASH

Batenburg was dan wel vrij, maar het gevaar was nog lang

niet geweken. In Noord-Nederland moest de beruchte hongerwinter nog komen. De geallieerden probeerden verwoed met Operation Market Garden om bij Arnhem de Rijn over te komen. Over de Graafse brug kwamen grote colonnes geallieerden. Daar gingen de Batenburgers graag naar kijken. Er kwamen Duitse jagers overvliegen om de oprukkende Engelsen te beschieten. Ook vlogen er veel geallieerde vliegtuigen over Batenburg richting Arnhem om soldaten te droppen en om voorraden aan te voeren.



Short Stirling (Bron: Wikimedia Commons)

Zo steeg er op donderdag 21 september 1944 van het vliegveld Fairford in Engeland een viermotorig transportvliegtuig op van het type Short 'Stirling' Mk. IV van het 190ste squadron. Er waren negen mensen aan boord. Het toestel moest een bevoorradingsvlucht bij Oosterbeek uitvoeren om de Britse 1ste Airborne divisie te bevoorraden. Na de succesvolle dropping zag de staartschutter tijdens de retourvlucht vliegtuigen naderen. Het bleken Duitse jachtvliegtuigen (FW 190). Deze doodden hem en schoten het toestel in brand. Het vliegtuig verloor snel hoogte, waardoor de bemanning het niet meer per parachute kon verlaten. Een noodlanding was niet te vermijden. Batenburg lag echter recht voor hen. Landen bij Batenburg, met zijn rietgedekte huizen en houten

schuren, zou veel levens kunnen kosten en enorme materiele schade veroorzaken. Een ooggetuige schreef: "Wij horen opeens een harde knal, dan vangt het drama aan. Een Engels vliegtuig is aangeschoten. Wij horen gesputter en gekraak en hollen de dijk op!. En dan die vlammen en die vuurzee ! O God, roept mijn vader, laat het toestel niet op ons dorp neerkomen. Maar dan zwenkt het gevaarte plotseling en belandt binnen enkele minuten in de Maas. God dank, zegt vader, maar ik ga toch even kijken, maar jullie blijven hier hoor, het is veel te gevaarlijk met die jagers in de lucht. En weg holt hij over de uiterwaarden naar de Maas. In een intense spanning maken wij een paar minuten mee. Alsof iets ons drijft kijken mijn zus en ik elkaar aan en roetsch hollen dan ook ons vader achterna."³ Door kordaat en doortastend optreden lukte het de piloot om het brandende toestel een buiklanding te laten maken op de Maas. Hierdoor werd een ramp voor Batenburg voorkomen. Het toestel kwam rond 16 uur met een enorme klap op het water terecht en brak in stukken.⁴

de huisdieren, clowns en een accordeonspeler. De bevolking, de ex-onderduikers en de evacués konden het verzetje wel waarderen na alles wat ze hadden meegemaakt.

De familie De Gelder trok al generaties lang rond om op dorpspleinen de mensen met hun kunsten te vermaken en zo de kost te verdienen. De jongeren volgden hun ouders op als acrobaten. De ouderen en de vrouwen traden op als clown, goochelaar, jongleur, dierendresseur of muzikant. Kleinhandel was daarnaast ook altijd een inkomstenbron. Regelmatig sloten zich ook mensen aan van buiten de familie. Zo was er ten tijde van de crash een 18-jarige jongen in dienst, Servaes Janssen, die accordeon speelde. Hij vertelde bijna vijftig jaar later dat ze ook verschillende onderduikers in hun woonwagens verborgen hielden. Jongens die de Duitse werkkampen wilden ontlopen en zigeunervrouwen met hun kinderen.⁵



Hartog als Slangenmens

CIRCUS DE GELDER

Op het moment van de crash trad op het pleintje in Batenburg een klein circus op. De circusmensen waren met hun door paarden getrokken woonwagens in Batenburg beland, op de vlucht voor het oorlogsgeweld. Hier waren ze relatief veilig en er was publiek voor hun voorstelling, zodat ze wat konden verdienen. Het programma was eenvoudig. Acrobatische kunsten en stunts, gedresseer-



Hartog (gehurkt) met een gedresseerde geit.



De Dodensprong van Hartog

HARTOG DE GELDER

Leider en naamgever van het circus was Hartog de Gelder, een jongeman van 23 jaar, van beroep acrobaat. Als zoon van een Joodse vader die al voor de oorlog was overleden en een "Arische" moeder werden hij en zijn broers en zussen niet direct bedreigd door de rassenwetten van de Nazi's. Maar hij zal toch een groot deel van de oorlog hebben moeten onderduiken om aan Duitse dwangarbeid te ontkomen. Zijn verlangen naar de bevrijding moet groot zijn geweest.

Toen een vliegtuig van de bevrijders na een kort vuurgevecht uit de lucht werd geschoten en in de Maas belandde aarzelde Hartog geen moment om hulp te bieden. Hij sprong op zijn paard, snelde naar de Maasoever, ging te water en zwom naar het wrak, terwijl volgens ooggetuigen de Duitse jagers bleven vuren. In het wrak sneed hij met zijn mes de riemen door waarin de vliegers vast zaten. Ooggetuigen maakten later melding van een tweede zwemmer en van een bootje waarmee de vliegers aan land zouden zijn gebracht. Maar het was Hartog de Gelder die door zijn snelle en moedige optreden drie Engelse bemanningsleden van de verdrinkingsdood wist te redden.

Hartog de Gelder was de jongste van een groot gezin. In 1944 had hij nog zes broers en vier zussen. Dat het gezin een zwervend bestaan leidde blijkt wel uit de reeks plaatsen waar de kinderen achtereenvolgend waren geboren en ingeschreven: Tiel, Middelburg, Amsterdam, Zutphen, Nijmegen Gorkum, Antwerpen, Oostende, Tirlmont, Uden, Rotterdam en Utrecht. Ze leefden in een (of meer) woonwagen(s) waarmee ze in de zomer rondtrokken en in de winter een aantal maanden in kampen verbleven die daarvoor bij de grotere steden waren ingericht.

De grootvader van Hartog was een zoon van Aron de Gelder en Schoontje D'Ancona, beide van Joodse komaf en al generaties vooral in en rond Nederland verblijvend. Aron werd geboren in 1836 in Utrecht en Schoontje in 1845 in Rotterdam. Hij stierf jong 'in een kermiswoonwagen staande buiten de Woldpoort' in Steenwijk. Hij ligt sinds 1873 begraven onder een nu nog zichtbare zerk op de Joodse begraafplaats in die plaats. Aron en Schoontje staan te boek als toneelspeler en muzikant. Zij trouwde na de dood van Aron nog een keer. Ze werd 95 jaar en stierf in 1939 vlak voor de oorlog. Haar is bespaard gebleven te moeten meemaken dat drie van haar dochters met hun gezinnen omkwamen in de Holocaust. Haar kleinzoon Hartog, geboren in 1921, moet zijn grootmoeder nog goed hebben gekend. Evenals de ooms, tantes, neven en nichten die in 1942 en 1943 door de Nazi's werden vermoord.⁶



*Het graf van Aron de Gelder in Steenwijk.
(Bron: stenenarchief.nl)*



Hartog de Gelder in 1941.

Hartogs vader Mozes, stierf ook al vóór de oorlog. Bij leven stond hij bekend als acrobaat en straatkunstenaar en later als marskramer en handelaar. Hij trouwde, als Joodse jongeman, in 1895 met Janna Vink, een Rooms-katholieke boerendochter uit Tiel. Haar familie leidde geen nomadisch leven. Janna is kennelijk gevallen voor de rondtrekkende artiest Mozes en heeft zich het

spelen van een instrument eigen gemaakt. Gezien de geboorteplaatsen van haar kinderen trok ze mee met het circus en leverde ze daarin haar bijdrage als muzikante. Met Mozes stichtte ze een groot gezin met Hartog als jongste kind. Alle kinderen werden ingeschreven als R.K. Mozes ligt begraven op de Joodse begraafplaats in Vught, Janna met haar dochter Schoontje op het kerkhof in Orthen bij 's-Hertogenbosch.

ERE WIE ERE TOEKOMT



Kings Medal for courage in the cause of freedom.

Sergeant Orange, Sergeant Smith en Driver Bloomfield overleefden de crash. De gewonde Bloomfield werd de volgende dag overgedragen aan het naderende Britse 2e leger en de andere twee keerden naar Engeland terug. Een van de gesneuvelde soldaten, Conry Candler werd een paar dagen later stroomafwaarts in de Maas gevonden en kreeg zijn laatste rustplaats op het kerkhof van Batenburg. Als blijk van respect zamelden de Batenburgers geld in en plaatsten ze een fraaie zerk op zijn graf. De drie overlevenden boden Hartog van alles aan als beloning voor hun redding maar hij wilde niets anders accepteren dan een paar schoenen en een parachute om kleding van te maken. De burgemeester vermeldde dat in een officiële verklaring over de crash. Mede op basis daarvan kwam er een paar jaar later het bericht dat Hartog de Gelder 'on behalf of His Majesty The King' (George VI) werd geëerd met de 'Kings Medal for courage in the cause of freedom'. De versierselen werden hem opgespeld op 8 juli 1949 op de ambassade in Den Haag. Kennelijk was Batenburg indertijd al

weer druk met haar eigen besognes, want van enige ophef hierover is in de regionale pers niets terug te vinden. Terwijl het verhaal over de crash en de redding bleef rondzingen in de plaatselijke overlevering raakte de naam van de redder in de vergetelheid. Misschien speelde daarbij een rol dat het niet de Batenburgers zelf waren geweest die de piloten van de verdrinkingsdood hadden gered. Het circus was kort na de crash ook weer uit het dorp vertrokken naar Grave omdat het in Brabant toch veiliger was.



De verklaring van de burgemeester



HIJ HEEFT NIETS WILLEN ACCEPTEREN DAN EEN PAAR SCHOENEN EN EEN PARACHUTE.

wee druk met haar eigen besognes, want van enige ophef hierover is in de regionale pers niets terug te vinden.

Terwijl het verhaal over de crash en de redding bleef rondzingen in de plaatselijke overlevering raakte de naam van de redder in de vergetelheid. Misschien speelde daarbij een rol dat het niet de Batenburgers zelf waren geweest die de piloten van de verdrinkingsdood hadden gered. Het circus was kort na de crash ook weer uit het dorp vertrokken naar Grave omdat het in Brabant toch veiliger was.



Hartog als acrobaat.

MONUMENT

Vele jaren later, in 2013, werd in Batenburg een monument opgericht ter herdenking van de vliegtuigcrash en de omgekomen bemanningsleden. Hartog de Gelder junior hoorde daarvan en het bevreedde hem dat hij en zijn familie niet waren uitgenodigd bij de officiële onthulling. Initiatiefnemer Het Batenburgs Erfgoed kende zijn familie echter niet. Wel was kort daarvoor bij toeval een contact tot stand gekomen met de accordeonist die tijdens de crash bij het circus werkte. Hij was wel uitgenodigd bij de onthulling en had bij die gelegenheid verteld dat de leider van het circus de mensen gered had maar al lang geleden was overleden.

HUWELIJK MET CISKA BASILI

Hartog trouwde kort na de oorlog met Ciska Basili, Zij was een telg van de uitgebreide Sinti familie die toen vooral als rondtrekkende artiesten en muzikanten bekendheid genoot.⁷ Omdat de familie uit Italië afkomstig was had die tijdens de oorlog een zekere bescherming genoten tegen de genadeleze vervolging door de Nazi's. Soms nam de Italiaanse ambassade het voor haar burgers op.

Dit had echter niet kunnen verhinderen dat haar oom, die in Zwitserland was geboren, in het voorjaar van 1944 bij een razzia werd opgepakt en via Westerbork gedeporteerd naar Auschwitz-Birkenau. Hij wist te ontsnappen, maar werd na drie maanden onderduik weer opgepakt en naar Buchenwald gebracht. Hij over-



Het oorlogsmonument in Batenburg

leefde en kwam terug naar Nederland, waar hij zijn woonwagen nog kon ophalen op een gemeenterrein in 's-Hertogenbosch.⁸ Andere leden van de familie waren minder fortuinlijk en overleefden de Holocaust niet.

Zijn nichtje Ciska zal van dit alles hebben geweten. De gedeelde geschiedenis van vervolging, angst en onderduik zal zij hebben herkend bij Hartog de Gelder, met wie ze zich al jong verbond en vier kinderen kreeg. Dankzij haar oudste zoon Hartog wordt haar man, zijn vader, nu vermeld op het monument in Batenburg en is dit artikel tot stand gekomen. De 'redder' Hartog de Gelder is in 1989 overleden, Zijn vrouw Ciska in 2006.



Het graf van Hartog de Gelder in Ochten, zijn vrouw Ciska Basili en hun zoon en schoondochter.

NOTEN

1. De getoonde foto's, de medaille en de originele verklaring van de burgemeester berusten bij de familie De Gelder.
2. Zoals opgetekend in het boekje: *Batenburg in de Tweede Wereldoorlog*, Wies Streef (redactie), 2014, Uitgave Het Batenburgs Erfgoed.
3. Citaat uit ooggetuigenverslag van Wies Kooijmans, toen 19 jaar, tgv dodenherdenking 2000.
4. Zie: verliesregister.studiegroepvluchtoorlog.nl, Loss chart T4238.
5. *De Gelderlander* 30 april 2005.
6. Informatie uit verschillende genealogische sites en openbare lijsten van Holocaust slachtoffers.
7. De nu nog befaamde Basily Gipsy Band komt ook uit deze familie voort.
8. Sinti en Roma in Den Haag herbezien (1900-1970), onderzoek iov het Haags gemeentearchief, Peter Jorna. 2020.